

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИКОРДОННИКІВ У РОБОТІ З НЕЛЕГАЛЬНИМИ МІГРАНТАМИ

УДК 159.9.07:356.13:314.7

О. С. Кіреєва

Актуальність психологічного вивчення особливостей професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами визначається комплексним характером досліджуваної проблеми. Для забезпечення ефективної професійної діяльності прикордонника у роботі з нелегальними мігрантами необхідно мати, з одного боку, налагоджене, внутрішньо несуперечливе ставлення до інших людей, навколишнього світу та самого себе, уміти швидко і безпомилково складати психологічний портрет затриманої особи, а з іншого – умінням психологічного впливу на нелегальних мігрантів з метою отримання необхідної інформації й уникнення конфліктних ситуацій.

Проблеми міграції мають багатоаспектний характер, а тому приваблюють дослідників різних галузей знань: істориків, соціологів, філософів, політологів, демографів, кримінологів. Значний внесок у вивчення цієї проблематики зробили Ю. Бузицький, А. Бабенко, О. Малиновська, В. Новік, С. Пирожков, О. Піскун, І. Прибиткова, Ю. Римаренко, В. Трощинський, А. Шлепаков, М. Шульга.

Правові аспекти нелегальної міграції висвітлено у працях С. Бритченка, О. Войцехівського, О. Джужі, Ю. Кравченка, О. Кузьменко, А. Мацка, Т. Назарова, В. Олефіра, С. Ратушного, П. Чалого, С. Чеховича, В. Шакуна, В. Шаповала та інших.

Професійну діяльність прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами можна віднести до екстремальних форм службового спілкування. Так, одним з основних напрямків професійної діяльності прикордонників є протидія нелегальній міграції на державному кордоні України, яка обов'язково

передбачає безпосереднє спілкування з затриманими нелегальними мігрантами. Слід зазначити, що типові ситуації професійного спілкування персоналу Державної прикордонної служби України (ДПСУ) відбуваються в специфічному режимі спілкування з громадянами різних національностей. За таких умов спілкування прикордонників з іноземцями часто виникає помилкове сприйняття ситуації спілкування і в цілому представника іншого етносу. Через неадекватне ставлення до представників іншого етносу дія етнічних стереотипів у професійній сфері може викликати зниження ефективності оперативно-службової діяльності.

Отже, виконання службових обов'язків вимагає від прикордонників високої міжкультурної комунікативної компетентності.

Останнім часом значно зросла кількість наукових досліджень діяльності особистості в екстремальній ситуації. Так, правоохоронна діяльність розкривається у роботах багатьох науковців, які у своїх дослідженнях розкривають різні аспекти цього виду діяльності, зокрема професійно значущі якості працівника міліції (В. Андросюк, В. Делікатний, О. Молоканова тощо), психологічну готовність особистості до правоохоронної діяльності у внутрішніх військах (І. Платонов, М. Томчук, О. Бандурка), професійні деформації та психічні стани працівників міліції (В. Лефтеров, В. Медведєв, О. Тімченко й ін.), проблеми міжособистісного спілкування оперативних працівників правоохоронних органів (В. Барковський, Є. Потапчук та ін.), шляхи вдосконалення кадрової й управлінської роботи з офіцерами (Д. Іщенко, М. Корнієнко, О. Сафін тощо).

Однак, як свідчить аналіз наявної літератури та документації, на сьогодні питання професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами розглядалося лише в межах законодавчих актів, міжнародних угод, відомчих і міжвідомчих наказів, які здебільшого регламентують лише правовий аспект роботи з нелегальними мігрантами. При цьому професійній діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами з психологічного боку не приділяється достатньо уваги, що призвело до недостатнього розкриття та

вивчення психологічних особливостей цієї професійної діяльності прикордонників, що в свою чергу впливає на зниження ефективності результатів роботи прикордонників з нелегальними мігрантами.

Метою цієї статті є висвітлення результатів узагальненого аналізу наукових підходів до психологічного вивчення професійної діяльності, окреслення психологічних особливостей професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами; результатів розробки й експериментального обґрунтування моделі цієї діяльності, а також загальних результатів емпіричного дослідження цієї проблеми.

Напрямок проведення наукового дослідження психологічних особливостей професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами було визначено нами відповідно до мети та завдань дослідження.

Так, узагальнення існуючих наукових підходів надало нам можливість удосконалити змістовне поняття “професійна діяльність прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами”, здійснити ґрунтовний психологічний аналіз цієї професійної діяльності, уточнити її психологічну структуру і визначити основні психологічні особливості [1].

Професійна діяльність прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами є одним із видів правоохоронної діяльності в особливих умовах, яка складає основу системи безпеки особистості, суспільства та держави у сфері захисту й охорони державного кордону України.

Відповідно до закону України “Про Державну прикордонну службу України” на ДПСУ покладаються завдання щодо забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні. Однією з основних функцій ДПСУ є: участь у боротьбі з організованою злочинністю і протидія незаконній міграції на державному кордоні України та в межах контрольованих прикордонних районів.

Основну роботу із затриманими іноземцями і нелегальними мігрантами в підрозділах охорони державного кордону здійснюють офіцери по роботі з

іноземцями, дізнання й адміністративного провадження. Професійна діяльність прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами вирізняється високою варіативністю та визначається конкретними завданнями, що ставляться в залежності від посадових інструкцій [3].

Отже, професійна діяльність прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами – це система заходів, яка заснована на законодавчих і нормативно-правових актах та здійснюється особливими засобами і методами з метою виявлення та встановлення обставин правопорушень, скоєних іноземцями на державному кордоні, а також попередження таких правопорушень у подальшому.

Психологічний аналіз професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами надав нам можливість визначити такі основні психологічні особливості цієї діяльності: організаційна, пізнавальна, конструктивна, комунікативна, мотиваційно-емоційна, рефлексивно-діяльнісна.

Організаційна особливість професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами не лише полягає в самоорганізації, а також містить у собі передачу й обмін інформацією, організацію діяльності підлеглих, організацію спільної роботи зі спеціалістами інших правоохоронних органів.

Одним з аспектів організаційної особливості прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами є організація взаємодії з іншими правоохоронними органам. Проблема організації взаємодії між правоохоронними органами неодноразово розглядалася як на міжвідомчих нарадах, так і в працях науковців. Як свідчить аналіз їх результатів, стан взаємодії між правоохоронними органами розглядався в основному у правовому та тактичному аспекті. Зокрема, питання психологічних особливостей взаємодії правоохоронних органів у роботі з нелегальними мігрантами не розглядалося. Тому, з метою підвищення ефективності взаємодії персоналу ДПСУ й інших правоохоронних органів нами було визначено основні організаційно-психологічні чинники, що негативно впливають: недостатня розробленість нормативно-правової бази взаємодії правоохоронних органів України;

неможливість об'єктивної оцінки ефективності взаємодії правоохоронних органів України через відсутність критеріїв оцінки; відсутність чітко визначеного порядку взаємоінформування між правоохоронними органами; вплив суб'єктивного ставлення керівника підрозділу щодо окремих служб і підрозділів; егоцентричне намагання деяких співпрацівників отримати однобічні переваги та вигоди від взаємодії з представниками інших служб; колективний егоцентризм.

Серед практичних заходів щодо профілактики і подолання негативних організаційно-психологічних чинників у взаємодії правоохоронних органів можна визначити такі: чітке визначення у посадових інструкціях усіх правоохоронних органів порядку організації їх взаємодії; визначення критеріїв оцінки ефективності взаємодії з іншими правоохоронними органами; організація системи взаємоінформування; обговорення результатів взаємодії на міжвідомчих нарадах; розвиток співпраці представників різних правоохоронних органів на основі стимулювання їх спільної діяльності; формування об'єктивної колективної думки у співробітників правоохоронного органу щодо взаємодії з іншими правоохоронними структурами; підвищення професійної майстерності співробітників підрозділів правоохоронних органів.

Пізнавальна особливість професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами обумовлена специфічними особливостями пізнавальних процесів, а саме: активна протидія зацікавлених осіб, невпорядкованість наявної інформації, негативний емоційний характер об'єктів пізнання.

Конструктивна особливість професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами полягає у плануванні подальших дій та реалізації планів, прогнозуванні розвитку подій і виявляється в умінні планувати роботу впродовж певних часових та ситуативних інтервалів.

Комунікативна особливість професійної діяльності полягає в постійному спілкуванні з іноземцями з метою вирішення практичних оперативно-службових завдань.

Мотиваційно-емоційна особливість професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами передбачає наявність у прикордонників професійної мотивації, визначає основні особистісні потреби.

Рефлексивно-діяльнісна особливість професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами обумовлює опанування прикордонниками професійних умінь і навичок, необхідність у саморозвитку.

Виходячи з викладеного вище, ми можемо зазначити, що професійна діяльність прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами характеризується такими психологічними особливостями як: державний та політичний характер діяльності; правова регламентація професійної поведінки, рішень; наявність владних повноважень; збереження службової таємниці; нестандартний, творчий характер; екстремальний характер тощо.

Отже, на сьогодні прикордонники у роботі з нелегальними мігрантами для ефективного виконання службових обов'язків повинні мати особистісні якості, певні знання, навички і вміння. Однією з умов опанування цих знань та навичок є особистий досвід і професійна підготовка у підрозділах ДПСУ. Тому нами було визначено відповідні критерії й якості, які необхідні прикордонникам у роботі з нелегальними мігрантами.

Для виявлення професійних якостей і визначення показників оцінки рівня компетентності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами ми використали метод групових експертних оцінок (метод “Дельфі”) [2]. З метою відбору експертів нами було складено список осіб, компетентних у досліджуваній галузі – кандидатів в експерти (КЕ). У подальшому ми здійснили вибір експертів за допомогою методу взаємних рекомендацій. У діагональну матрицю взаємних рекомендацій було внесено зі списку КЕ в такому порядку: якщо i -й КЕ вибирає j -го КЕ, то на місці перетину i -го рядка та j -го стовпця ставиться знак “+”, якщо не вибирає – знак “-”, якщо сумнівається у виборі – “?”. Нами було прийнято, що “+” = 1, а “-” і “?” = 0.

Далі було обчислено коефіцієнти взаємних рекомендацій K_j за формулою

$$K_j = \frac{\sum_{i=1}^m x_{ij}}{\sum_{j=1}^m \sum_{i=1}^m x_{ij}},$$

де x_{ij} – елемент матриці взаємних рекомендацій; m – кількість кандидатів в експерти.

Одержані значення K_j задовольняють умові нормування

$$\sum_{j=1}^m K_j = 1.$$

Це свідчить про правильність визначення коефіцієнтів K_j .

З метою визначення необхідної та достатньої кількості експертів N_γ було використано формулу

$$N_\gamma = \left(\frac{t_k d}{6,6 \Delta Q} \right)^2,$$

де t_k – квантиль (визначається за заданим значенням надійності γ); d – величина, що дорівнює різниці максимального і мінімального значення шкали, за якою оцінюється показник; ΔQ – погрішність оцінки КЕ.

Отже, для того, щоб оцінки експертів відповідали надійності $\gamma=0,8$ при погрішності $\Delta Q=0,3$ та $d=9$ необхідною і достатньою є кількість експертів

$$N_\gamma = \left(\frac{0,84 \cdot 9}{6,6 \cdot 0,3} \right)^2 = 14,58 \approx 15 \text{ осіб.}$$

Експертами виступили фахівці, які мають великий досвід роботи з нелегальними мігрантами, а саме: керівний склад відділів по роботі з іноземцями, дізнання й адміністративного провадження прикордонних загонів Західного і Північного регіональних управлінь ДПСУ.

Отже, на першому етапі експертизи на підставі проведеного теоретичного вивчення психологічної структури діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами було складено анкету експертного опитування N_I для виявлення психологічних особливостей професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами, в якій було вказано зазначені вище

психологічні особливості цієї діяльності. Здійснені експертами оцінки запропонованих психологічних особливостей було зведено в табл. 1. Після підрахування балів було здійснено ранжування психологічних особливостей професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами.

Таблиця 1

Ранжування психологічних особливостей професійної діяльності прикордонників

№ з/п	Психологічні особливості професійної діяльності	Сума балів	Ранг
1	Пізнавальна особливість професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами	136	5
2	Конструктивна особливість професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами	95	1
3	Комунікативна особливість професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами	163	6
4	Організаційна особливість професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами	125	4
5	Мотиваційно-емоційна особливість професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами	119	3
6	Рефлексивно-діяльнісна особливість професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами	99	2

З урахуванням виявлених психологічних особливостей, специфіки професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами на другому етапі експертизи було складено анкету експертного опитування N_2 для визначення показників рівня компетентності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами. Після підсумовування балів було здійснено ранжування показників оцінки рівня компетентності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами рівня [4].

Отримані показники було піддано факторному аналізу, за результатами якого було визначено 4 критерії оцінювання професійної діяльності прикордонників під час роботи з нелегальними мігрантами: когнітивний;

мотиваційно-емоційний; комунікативний; рефлексивно-діяльнісний. Розрахунки здійснювалися на ПЕВМ “Пентіум – 5” з використанням програм “Exel” і “Statistica”. Відповідно до визначених критеріїв та показників нами запропоновано рівні компетентності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами, а саме: “дуже низький”, “низький”, “середній”, “високий”, “дуже високий”.

З метою ефективного оцінювання професійної діяльності прикордонників за визначеними нами критеріями нами було вирішено використовувати вагові коефіцієнти, що характеризують вплив часткових показників на комплексний показник якості. Вагові коефіцієнти було отримано за експертним оцінюванням (табл. 2).

Таблиця 2

Вагові коефіцієнти критеріїв оцінювання професійної діяльності

№ з/п	Назва критерію оцінювання професійної діяльності	Ваговий коефіцієнт
1	Когнітивний (пізнавальний) критерій	0,30
2	Мотиваційно-емоційний критерій	0,28
3	Комунікативний критерій	0,24
4	Рефлексивно-діяльнісний критерій	0,18

Визначені критерії і показники оцінки рівня компетентності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами надають можливість здійснювати її діагностування з метою визначення необхідних заходів щодо підвищення ефективності професійної діяльності у цьому напрямку.

Вирішення завдань експериментальної роботи було здійснено послідовно та включало три етапи.

На першому (початковому) етапі з метою висвітлення досліджуваної проблеми нами було проведено теоретичний аналіз наукових робіт у психологічній галузі. На початковій стадії планування експерименту нами було здійснено комплектування контрольної й експериментальної груп. За основними якісними показниками експериментальні та контрольні групи характеризувалися, в основному, однаково, що забезпечило досить високу

об'єктивність вихідних положень для проведення експериментальної роботи. У дослідженні брали участь співробітники підрозділів охорони державного кордону Західного і Північного регіональних управлінь ДПСУ у кількості 116 осіб.

Проведений аналіз надав нам можливість скласти уявлення про досліджуване явище та визначити напрямки роботи, які потребували концентрації особливої уваги під час реалізації дослідницької програми. Систематизація даних, отриманих у результаті вивчення теоретичних джерел, надали змогу зробити висновок, що поставлені дослідницькі завдання вирішуватимуться за допомогою застосування таких методів, як спостереження, опитування, анкетування, бесіда, психологічне тестування, експериментальний метод, метод “поперечних зрізів”, метод експертних оцінок тощо. Також, на початковому етапі нами було проведено констатувальний експеримент, метою якого було з'ясування стану предмету дослідження, а саме, визначення психологічних особливостей професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами. Здійснений аналіз професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами, оцінки експертів і результати діагностування надали можливість розробити модель професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами та заходи щодо підвищення її ефективності. Розроблена автором модель професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами розкриває принципи, закономірності, функції, форми і засоби цієї діяльності та може бути використана як еталонна модель у повсякденній службовій діяльності.

На другому етапі експериментального дослідження нами було проведено формувальний експеримент з експериментальними групами з метою проведення аналізу за критеріями оцінювання професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами. Під час другого (основного) етапу експериментальної роботи під час проведення

формування експерименту нами було здійснено перевірку дієвості моделі професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами.

З цією метою нами було проведено комплексне діагностування професійної компетентності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами за такими напрямками:

1. Спеціальна професійна компетентність – знання, уміння і навички, що забезпечують самостійне виконання професійних завдань та подальший професійний розвиток.

2. Комунікативна професійна компетентність – здатність встановлювати емоційні контакти з різними учасниками спілкування, підтримувати довірчі відносини, здатність до співпраці.

3. Аутокомпетентність – уміння і навички саморегулювання вольової й емоційної сфери, знання технологій подолання професійних деструкцій, високий рівень рефлексії та самоперевірки, навички усної і письмової мови (уміння точно викласти в письмовій формі отриманий матеріал, вчасно та грамотно формулювати запитання, ораторське мистецтво).

4. Організаторська компетентність – уміння прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами організувати свою професійну діяльність відповідно до нормативних вимог.

5. Пошуково-реконструктивна компетентність – уміння здійснювати пошукову діяльність, обробляти отриману інформацію, висувати гіпотези, моделювати процеси і події, приймати рішення в різних умовах.

6. Етнотолерантна компетентність – міжетнічна інформованість та етнічні установки, уміння регулювати емоційний стан, гнучкість у подоланні етнічних стереотипів.

Після обчислення рівня компетентності за кожним напрямком нами було здійснено порівняльний аналіз професійної компетентності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами за рівнями інтегральними критеріями, які визначені у моделі професійної діяльності. Порівняльний аналіз діагностування

професійної компетентності прикордонників у роботі з нелегальними наведено у табл. 3.

Таблиця 3

Порівняльний аналіз загального рівня професійної компетентності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами

Рівень компетентності Етап діагностування	дуже високий (кількість осіб, %)		високий (кількість осіб, %)		середній (кількість осіб, %)		низький (кількість осіб, %)		дуже низький (кількість осіб, %)	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
До експерименту	4,1	3,9	15,8	16,0	45,7	44,5	27,2	30,0	6,2	5,6
Після експерименту	6,1	4,3	25,3	16,5	58,3	45,9	7,8	28,5	2,5	4,8

Отже, виходячи з аналізу експериментального дослідження, дієвість моделі професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами підтверджується позитивною динамікою підвищення професійного рівня компетентності в експериментальній групі порівняно з контрольною групою (ЕГпзаг = 51,3 %, ЕКпзаг = 15,7 %).

За результатами експертних оцінок та аналізу результатів констатувального діагностування професійної компетентності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами нами було розроблено й апробовано програму психологічного тренінгу для розвитку комунікативної компетентності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами [5].

Програма “Тренінг комунікативної компетентності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами” складається з двох блоків:

Блок А: Тренінг комунікативної компетентності.

Блок Б: Тренінг етнічної толерантності.

Програма тренінгових занять спрямована на формування комплексу знань і вмінь, що необхідні прикордонникам під час проведення спілкування з іноземцями, а також при організації взаємодії із суміжними службами.

Оцінка результатів ефективності проведеного тренінгу здійснювалась у таких напрямках: опитування учасників психологічного тренінгу й анкетування

безпосередньо після завершення навчання, повторне тестування через два тижні після навчання. Опитування учасників здійснювалось шляхом групового обговорення результатів тренінгу, під час якого учасники тренінгу по черзі висловлювали свою думку. Наступним етапом оцінювання результатів було заповнення учасниками тренінгу анкет ефективності тренінгу. За результатами опитувань, проведених на підсумкових заняттях тренінгу, 81 % учасників вказали на чуттєві зміни, що відбулися в них. Зокрема, 46 % відзначають, що вони краще стали розуміти інших людей; 25 % більше дізналися про себе; 25 % стали більш вільними в професійному відношенні. Порівняльний аналіз результатів тестування за методикою експрес-опитувальника “Індекс толерантності” (Г. Солдатова, О. Кравцова, О. Хухлаев, Л. Шайгерова) наведено у табл. 4 і 5.

Таблиця 4

**Динаміка індексу толерантності контрольної та експериментальної груп
(за результатами першого зрізу)**

Індекс толерантності	високий (кількість осіб, %)		середній (кількість осіб, %)		низький (кількість осіб, %)	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Шкали толерантності						
Етнічна толерантність	14	19	58	55	28	26
Соціальна толерантність	22	25	54	51	24	24
Толерантність як риса особистості	25	20	49	59	26	21
Загальний показник толерантності	24	23	49	53	27	24

Виходячи з аналізу даних табл. 4 та 5, можна зазначити, що повторне тестування учасників експериментальних груп підтвердили позитивну динаміку щодо підвищення рівня толерантності в експериментальних групах, а в контрольних групах суттєвих змін не відбулося.

Опираючись на проведене теоретичне та емпіричне вивчення проблеми дослідження розроблено практичні рекомендації прикордонникам щодо роботи з нелегальними мігрантами.

**Динаміка індексу толерантності контрольної й експериментальної груп
(за результатами другого зрізу)**

Індекс толерантності / Шкали толерантності	високий (кількість осіб, %)		середній (кількість осіб, %)		низький (кількість осіб, %)	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Етнічна толерантність	21	19	71	53	8	28
Соціальна толерантність	27	26	68	53	5	21
Толерантність як риса особистості	32	22	62	58	6	20
Загальний показник толерантності	27	22	67	55	6	23

Отже, автором статті здійснено аналіз наукових підходів щодо визначення психологічного аспекту професійної діяльності правоохоронних органів, удосконалено змістовне поняття “професійна діяльність прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами”, розкрито її структуру і визначено психологічні особливості цієї професійної діяльності. Дістали подальшого розвитку критерії та показники оцінки рівня професійної компетентності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами.

Дієвість розробленої автором моделі професійної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами доведено експериментальним шляхом, тому вона може використовуватися як еталонна модель у повсякденній службовій діяльності.

Розроблений і застосований автором психологічний тренінг професійної компетентності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами свідчить про позитивну динаміку у розвитку таких психологічних якостей як комунікативність та етнотолерантність.

Список використаної літератури

1. Абульханова-Славская, К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1980. – 334 с.

2. Черепанов, В. С. Экспертные оценки в педагогических исследованиях / В. С. Черепанов. – М. : Педагогика, 1989. – 152 с.
3. Екстремальна психологія : підручник / за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. – К. : ТОВ “Август Трейд”, 2007. – 502 с.
4. Кричевец, А. Н. Математика для психологов / А. Н. Кричевец. – М. : Флинта, 2003. – 376 с.
5. Фопель, К. В. Создание команды / К. В. Фопель. – М. : Генезис, 2002. – 135 с.

Рецензент: доктор психологічних наук, професор Матеюк О. А.